

Gültəkin Əzim qızı Salmanova

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

müəllim

c.gultekin1986@mail.ru

**AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ RƏNG BİLDİRƏN SİFƏTLƏRİN
MÜQAYİSƏLİ-LİNGVİSTİK TƏHLİLİ****Açar sözlər:** *sifətin leksik-semantik sahəsi, semantik və üslubi çalarlar, semantik əlaqələr, leksik omonimlər, hidronimlər***Comparative linguistic analysis of color appendices in Azerbaijan and English languages****Summary**

The study of color-expressing adjectives, one of the lexical-semantic groups of adjectives, based on the materials of different systems of languages, is relevant. Therefore, this article is devoted to the comparative-linguistic analysis of adjectives in Azerbaijani and English. It is stated here that when examining the adjectives denoting color, its set of meanings should be considered in full, and the contexts that explain the meaning should be used. Because adjectives that express color play an important role in determining the semantic features of the object and concept that language calls.

Key words: *lexical-semantic area of the adjective, semantic and stylistic shades, semantic relations, lexical homonyms, hydronyms*

Giriş

Məqalədə sifətin leksik-semantik qruplarından biri olan rəng bildirən sifətlərdən bəhs olunur. Burada göstərilir ki, rəng adları çox az kateqoriyalarındandır ki, onlar semantik sahələr və lüğətin sistemliyini tədqiq etmək üçün materiallardan hesab olunur. Rəngin leksik-semantik sahəyə aid edilməsinin əsas xüsusiyyətləri bunlardır: 1) ümumi rəng komponentini özündə əks etdirən çoxmənalı sözlər leksik-semantik sahəni təşkil edir; 2) dildə hər bir söz çox məna təşkil etsə belə leksik-semantik sahənin tərkibinə daxil olur.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində rəng bildirən sifətlərin dörd növünə təsadüf olunur: 1) ixtiyari-motivləşməmiş işarələr; 2) ixtiyari-motivləşmiş işarələr; 3) isimlə motivləşmiş işarələr; 4) sifətlə motivləşmiş işarələr.

İlkin rəng adları. Bunlar aşağıdakılardır: sarı, qırmızı, göy, yaşıl, ağ, boz, qara. Boz termininin ilkin rəng adlarına aid edilməsi qərribə görünə bilər. İlkin rəng adları arasında aşağıdakı semantik əlaqələr özünü göstərir: a) semantik yaxınlıq münasibəti. Bu, göy və yaşıl, sarı və qırmızı sözlərinə aiddir.; b) semantik əkslik münasibəti. Bu isə ağ və qara sözlərinə xasdır. Məsələn: *ağ üstən qaranı yaz. Ağı yaz, qaranı yaz. Qara salxım ağ olmaz* (Bayatı).

İxtiyari-motivləşmiş rəng adları. Bunlar aşağıdakılardır: al – “tünd qırmızı”; ala – “başqa rənglə qarışıq ağ”; qonur – “şabalıdıya yaxın rəng”; qumral – “açıq şabalıdı”; kəhər – “açıq şabalıdı”; kürən – “parıltılı sarı-qırmızı”; səmənd – “açıq sarı”; çal – “tünd boz”, “qarışıq boz” və s.

Həmin sifətlərin bir qismi məxsusi obyektlərə aid edilir. Məsələn: *al sözü “şəfəq” və “bayraq”, kəhər, kürən və səmənd sözləri isə “at” barəsində işlənir*. İxtiyari-motivləşmiş rəng adlarının bəziləri ilkin rəng adları ilə tək-cə semantik izahetmə münasibətində deyil, həm də semantik əkslik münasibətində olur. Həmin semantik əlaqə ala və qara, al və yaşıl sözləri arasında olur. Məsələn: *ala dağa, Gün düşüb ala dağa, Mən qaradağ əhliyəm, Yaz məni Qaradağa; Yaşıl məndən, al səndən. Yar geyinib tamam al. Tamam yaşıl, tamam al. Al-yaşıl gey bizə gəl*. (Bayatı)

Əsas rəng bildirən sifətlərin yaranmasına dair müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürülüb. Belə ki, tədqiqatçılar ingilis dilində əsas 11 rəng bildirən sifətin olduğunu göstərirlər: white, black, red, yellow, blue, brown, purple, pink, grey, orange. Azərbaycan dilində isə əsas 11 rəng bildirən sifətlər aşağıdakılardır: ağ, qara, qırmızı, yaşıl, sarı, mavi, qəhvəyi, bənövşəyi, çəhrayı, narıncı, boz. Tədqiqatçılar rəng bildirən sifətlərin semantik inkişaf məsələsinə dair konkret fikirlər söyləmişlər. Onların fikrincə, ilk rəng bildirən sifətlər ağ və qara məfhumları ilə bağlı olmuşdur. Hər iki dildə bir sıra çoxmənalılıq kəsb edən sifətlər var. Məsələn: İngilis və Azərbaycan dillərində “qara” mənalı sifətin semantik təhlilini verək. “Black” sifətinin ingilis dilində 9 müxtəlif mənası qeyd olunur: 1) pis niyyətli mənasında; black reasons – pis niyyətli səbəblər; 2) ləkə və ya biyabırçılıq mənasında; black denomination – ləkəli ad; 3) fəlakətli, dəhşət mənasında; black future – fəlakətli gələcək; 4) çirkli mənasında – a black shoe – çirkli ayaqqabı; 5) qara dərili, yəni irq

mənasında; blacks and whites (qaralar və ağlar); 6) qaranlıq və ya tünd mənasında; a black corridor – qaranlıq dəhliz; 7) qasqabaqlı mənasında; black look – qasqabaqlı baxış; 8) depressiya və ya qəmgin mənasında; black mood – qəmgin əhval-ruhiyyə (Oxford Advanced Learner's dictionary, 2010: 47-50)

Ümumiyyətlə, “Black” sözünün əsas nominativ mənası “qara” sifətidir. Əsas məna hər iki dil üçün eynidir. Qara sözünün hər iki dildə yaratdığı ortaqların mənalara nəzər yetirək: a) qaralmış, tutqun, qara: black clouds – qara buludlar; black night – qaranlıq gecə. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində “qara bulud” birləşməsi məcazi mənada da işlənir. Məsələn: *Ölkənin başını qara bulud aldı*. b) qara (dərinin rəngi haqqında): black race–qara irq; black man–qara adam; c) çirkli, kirli mənasında; black hands–qara əllər; black clothes–qara paltarlar; d) dəhşətli, qorxulu mənasında; black moment–ağır, çətin an; black ordeal–qorxulu sınaq; black deed–qorxulu iş. Azərbaycan dilində “qara iş” birləşməsi ağır, çətin, çirkli iş mənalarda işlənir. Onu da deyək ki, Azərbaycan və ingilis dillərində “qara” sözü ilə işlənən bir sıra birləşmələr var ki, məna etibarilə onlar üst-üstə düşürlər: Məsələn: Qara birja (qeyri rəsmi, gizli birja) və black money “çirkli pullar”, gizli, qeyri-qanuni gəlir; to be in black (qara geyinmək) və qara geyinmək (yas və matəm rəmzi kimi); a black shirt (qara köynək) və qara əllər (çirkli, kirli mənasında); black flag – qara bayraq (pirat bayrağı); black market – qara bazar.

İngilis və Azərbaycan dillərində hidronimlərin tərkibində də “qara” sözünə təsadüf edilir. Belə ki, ingilis dilində işlənən “black water” birləşməsinin Azərbaycan dilinə hərfi tərcüməsi “qara su” birləşməsidir. Lakin hərfi tərcümə ingilis dilindəki mənanı vermir. Çay, dəniz, göldə dərin yerlərə yuxarıdan baxdıqda su dərin görünür. Bu cəhət əsas götürülərək ingilis dilində “black water” birləşməsi “dərin su” mənasında işlənir. Hərçənd ki, Azərbaycan dilində dərin çay, dərin göl birləşmələri var ki, bu birləşmələr ingilis dilində “deep” sifəti ilə işlənir. Azərbaycan dilində hidronimlərin tərkibində “qara” apelyativinin heç də tək cəhət rəng mənasında işlənmədiyi barədə müxtəlif mübahisələr dilçilikdə öz əksini tapır. bir sıra alimlər (A.Qurbanov, İ.Dron, M.İslamov, Ş.Sədiyev, A.Axundov və s.) hidronimlərin tərkibində “qara” apelyativinin suyun keyfiyyəti ilə əlaqəli olduğunu qeyd edirlər. Məsələn: Qarasu, Qaraçay, Qaragöl və s. bu kimi adlarda “qara” termini suyun içmək üçün yararlı olmadığını göstərir. Yəni burada “qara” sözü rəng deyil, suyun tərkibini bildirir. Böyrəyin çətin süzdüyü və mədədə çöp əmələ gətirən su “qara su” adlanır.

Azərbaycan dilində isə “qara” sözünün yaratdığı 14 əsas məna bunlardır: 1) çirkli, kirli mənasında; qara əllər, qara pərdə; 2) şahmat oyununda qara rəngli fiqurlar mənasında; qaralar məğlub oldu; 3) şahmat oyununda qara fiqurlar oynayan mənasında; qaralar təslim oldu; 4) bir yazının qaralaması, ilk mətni, layihəsi mənasında; məktubun qarası; 5) ağır, pis, kədər doğuran, qorxulu mənasında; ürəyinə qara fikirlər gəldi; 6) cinayətkar, mənfur, fitnəkar mənasında; qara qüvvələr; 7) yas, matəm mənasında; qara bayram, qara geyinmək; 8) qoşulduğu sözlərə mənfilik, məsumluq mənası vermək mənasında; qara qayğı, qara dərd; 9) cəmiyyətin yuxarı siniflərinə mənsub olmayan, istismar olunan, adi, avam adam mənasında; qara camaat; 10) qədim Rusiyada dövlətə məxsus olan, öz xüsusi mülkiyyəti olmayan, dövlətin ixtiyarında olan mənasında; qara kəndlilər; 11) ixtisası olmayan, ixtisas tələb etməyən, ağır işdə işləyən mənasında; qara fəhlə, qara işçi; 12) dəyərsizlik, əhəmiyyətsizlik, heçlik mənasında; qara qəpiyə dəyməz; 13) qeybət etmək mənasında; kiminsə qarasına danışmaq; 14) bəzi bitki və heyvan adlarının tərkib hissəsi kimi; qara darı, qara ayı, qara istiot (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, 2006: 87).

İngilis dilində ağ (white) sözünün ingilis dilində əsas 20 mənasına, Azərbaycan dilində isə 8 mənasına təsadüf edilir. Qeyd edək ki, “ağ” sözü ilə yaranan bir sıra birləşmələr var ki, onların mənalari hər iki dildə üst-üstə düşür: 1) Gümüşü mənasında; a white barecelet – gümüşdən hazırlanmış qolbaq; Gümüşdən, yaxud ağ metaldan hazırlanmış pul mənasında – ağ pul (Azərbaycan dilində); 2) Ağ rəngli insan (irq) mənasında; whites – ağlar (ingilis dilində); Ağların sivilizasiyası (Azərbaycan dilində); 3) Şahmat oyununda ağ fiqurlar mənasında; to play white – ağ fiqurlarla oynamaq (ingilis dilində); Ağlar qalib gəldi (Azərbaycan dili); 4) Təmiz mənasında; a white wall (ingilis dili); ağ kağız (Azərbaycan dili)

Ümumiyyətlə isə ingilis dilində “Ağ” sözünün əsas 20 mənasına təsadüf olunur və bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: 1) rəngsiz mənasında; a white room – rəngsiz otaq (hər fən ağ otaq); 2) günahsız mənasında; white hands – günahsız əllər (hər fən ağ əllər); 3) xoşbəxt, uğurlu mənasında; white days – ağ günlər; 4) sadə musiqi mənasında; a white song – sadə mahnı (hər fən ağ mahnı); 5) süd rəngi mənasında; white cows – ağ inəklər; 6) ağ geyim mənasında; to be in white – ağ geyinmək; 7) gözün ağı mənasında; the white part of the eyeball – gözün ağ hissəsi; 8) cəm halda, yəni white sözünün sonuna –s şəkilçisi əlavə olunmaqla un məmulatları mənasında; whites – un məmulatları; 9) irticaçı, mürtəcə siyasət tərəfdarı mənasında; white terror – ağ terror; 10) rəngi solğun mənasında; white-faced pupils – rəngi solmuş şagirdlər; 11) qarlı mənasında; white streets of the city – şəhərin qarlı küçələri; 12) Amerika prezidentinin hakimiyyətdə olduqları dövrdə yaşadığı ev mənasında; the white House – Ağ ev; 13) qəhvə kimi içkilərə süd əlavə olunduqda işlənir; a cup of white coffee – süd əlavə olunmuş qəhvə (hər fən ağ qəhvə); 14) gümüşü

mənasında; a white earring – gümüşdən hazırlanmış sırğa (hər fən ağ sırğa); 15) ehtiraslı, coşqun mənasında; white fury – coşqun qəzəb (hər fən ağ qəzəb); 16) ağ rəngli insan, yəni irq mənasında; whites – ağlar; 17) yumurtanın ağı mənasında; yolk and white – sarı və ağ (yumurta); 18) şahmat oyununda ağ fiqurlar mənasında; to play white – ağ fiqurlarla oynamaq; 19) təmiz mənasında; a white window – təmiz pəncərə (hər fən ağ pəncərə); 20) açıq işıq mənasında; white rooms – işıqlı otaqlar (hər fən ağ otaqlar) (Oxford Advanced Learner's dictionary, 2010: 121-127).

Qeyd edək ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində “ağ yalan” ifadəsinə rast gəlinir. Lakin onlar arasında müəyyən mənə fərqləri özünü göstərir. Azərbaycan dilində “ağ yalan” – təmiz, açıq-aydın görünən yalan olduğu halda, ingilis dilində “white lie” – nəzakətli olmaq və ya digərinin məyusluq, qanqaralığa son qoymaq məqsədilə deyilən yalan mənasını bildirir.

Qırmızı sözü həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində 5 mənə yaratmağa xidmət etməsinə baxmayaraq, onların ifadə etdikləri mənalar heç də üst-üstə düşmür. Belə ki, ingilis dilində qırmızı sözünün yaratdığı mənalar aşağıdakılardır: 1) inqilabçı mənasında; The red's victory – inqilabçının qələbəsi; 2) sağlam mənasında; red-blooded – sağlam; 3) dəmir pul mənasında; red cent – xırda, dəmir pul; 4) Amerika İnqilabı və 1812-ci ildə müharibə dövründə Britaniya əsgəri mənasında; red-coat; 5) yetişmiş mənasında; a red-ripe apple – yetişmiş alma. Azərbaycan dilində isə qırmızı sözü ingilis dilindən fərqli olaraq tamamilə fərqli mənalar yaratmağa xidmət edir: 1) gözəllik, parlaqlıq, aydınlıq mənasında; qırmızı bahar; 2) qızıl mənasında; qırmızı üzük; 3) nəzakətsizlik dərəcəsində olan açıq mənasında; qırmızı adam, qırmızı danışan (açıq danışan, sözü üzə deyən); 4) sosializm quruluşu, sovet sosialist üsul idarəsi ilə əlaqədar olan mənasında; qırmızı qvardiya, qırmızılar; 5) bəzi mürəkkəb terminlərin I tərkib hissəsi; qırmızı turp, qırmızı şüalar (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, 2006: 105).

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində nəzakətsizlik mənasını bildirərkən təkcə qırmızı yox, bəzi hallarda boz sözündən də istifadə olunur. Belə ki, Azərbaycan dilində boz sözü 3 mənə yaratmağa xidmət edir: 1) sərt, qaba danışan, nəzakətsiz mənasında; boz qonşu; 2) tutqun, dumanlı, çiskin mənasında; boz hava; 3) bitkisiz, çılpq mənasında; boz çəmən, boz sahə və s. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, 2006 : 72).

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində sarı sözü rəng bildirməkdən əlavə, daha 3 mənəni yaratmağa xidmət edir. Belə ki, ingilis dilində sarı sifətinin yaratdığı mənalar bunlardır: 1) yumurtanın sarısı; yellow and white – sarı və ağ (yumurta); 2) bitki xəstəlikləri mənasında; plants with yellow – xəstə bitkilər; 3) qorxaq mənasında; a real man musn't be yellow – əsl kişi qorxaq olmamalıdır. Azərbaycan dilində isə ingilis dilindən fərqli olaraq sarı sözü aşağıdakı mənaları yaratmağa xidmət edir: 1) ruhi xəstələr üçün ev mənasında; sarı ev; 2) qızıl mənasında; sarı taxmaq; 3) müxtəlif mürəkkəb sifətlərin, terminlərin I tərkib hissəsi kimi; sarı yarpaq, sarı acıotu (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, 2006:112), (Oxford Advanced Learner's dictionary, 2010: 108).

Yaşıl sözü də həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində müxtəlif mənalar yaratmağa xidmət edir. Belə ki, yaşıl sözünün ingilis dilində 10 əsas mənasına, Azərbaycan dilində isə 4 əsas mənasına təsadüf olunur. Bu mənalar içərisində yalnız 3 mənə var ki, hər iki dildə üst-üstə düşür: 1) hər iki dildə yaşıl sözü kal, yetişməmiş mənasını bildirir. Məsələn: Azərbaycan dilində yaşıl (yetişməmiş) alma; İngilis dilində; green pears – yetişməmiş armud; 2) hər iki dildə yaşıl sözü təbiəti qoruyanlar təşkilatı mənasını yaratmağa xidmət edir. Məsələn: İngilis dilində: The green Party–Təbiəti Qoruyanlar Partiyası; Azərbaycan dilində: Yaşillər hərəkatı (Təbiəti qoruyanlar təşkilatı); 3) hər iki dildə yaşıl sözü rəng mənasını bildirir. Məsələn: İngilis dilində green pen (yaşıl qələm); Azərbaycan dilində: yaşıl don (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, 2006: 88-90), (Oxford Advanced Learner's dictionary, 2010: 134-137). Lakin bu, o demək deyil ki, yaşıl sözü hər iki dildə heç də müxtəlif mənalar yarada bilmir. Belə ki, ingilis dilində yaşıl sözü yuxarıda qeyd etdiklərimizlə yanaşı, aşağıdakı mənaları da ifadə edə bilər: 1) budaq və ya yarpaq mənasında; the greens of trees – ağacların yarpaqları; 2) çəmən mənasında; the green of our yard – həyatimizin çəmənləri; 3) təzə mənasında; green shoes – təzə ayaqqabı; 4) hər kəsə inanan mənasında; a green old woman – hər kəsə inanan yaşlı qadın; 5) təcrübəsiz mənasında; a green report – səriştəsiz hesabat; 6) ağıldan seyrək və sadələvh mənasında; green teenagers – sadələvh yeniyetmələr; 7) mülayim mənasında (iqlim mənasında); a green climate – mülayim iqlim; 8) gəncliyə xas olan mənasında; a green act – düşünülməmiş hərəkət. Azərbaycan dilində isə yaşıl sözünün ingilis dili ilə ortaq mənalarından əlavə, aşağıdakı mənəni də yaratmasının şahidi oluruq. Belə ki, Azərbaycan dilində yaşıl sözü “İslam dininin simvolu” mənasını da yaratmağa xidmət edir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, 2006: 87-93), (Oxford Advanced Learner's dictionary, 2010: 128-135).

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində qəhvəyi sözü yalnız rəng mənası yaratsa da (qəhvəyi paltar), ingilis dilində bu söz 4 mənə yaratmağa xidmət edir: 1) yaltaq mənasında; a brown-nose neighbour – yaltaq qonşu; 2) varlı, imkanlı mənasında; a brownstone–varlı; 3) qara unla bişirilmiş çörək mənasında; brown bread – qara çörək; 4)

günəşin altında qaralmaq mənasında; to brown on the beach—dənizin sahilində qaralamaq (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, 2006: 148-152), (Oxford Advanced Learner's dictionary, 2010: 157).

Qeyd edək ki, digər əsas rənglərdən fərqli olaraq, narıncı (orange), qəhvəyi (brown), çəhrayı (pink), bənövşəyi (purple) rəngləri həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində yalnız bir mənə, yəni rəng mənası yaratmağa xidmət edir.

Nəticə

Nəticə etibarilə onu deyə bilərik ki, rəng bildirən sifətlərin bir-birini əvəz etməsinə baxmayaraq, onların arasındakı mənə çalarlığı tam əvəzlənmə yarada bilmir. Çünki rəng bildirən sözlər leksik omonimlər kimi bir-birindən əlavə semantik və üslubi çalarlara görə fərqlənirlər. Tədqiqatçıların bir qismi belə hesab edir ki, dilimizin qədim dövrlərində ağ və qara sözləri “qısa” və “uzun” semantik çalarlarına da malik olmuşlar. Yəni ağ sözündən qısalıq, qara sözündən isə uzunluq ölçü vahidini bildirən söz kimi istifadə etmişlər. Qeyd edək ki, bu tipli mənalar bir sıra toponimlərin, xüsusilə çay adlarının tərkibində indiyənədək saxlanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1972. 476 s.
2. Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 144 s.
3. Azərbaycanca – ingiliscə lüğət. Bakı, AZƏRNƏŞR, 1999, 408 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
7. Койчубаев Е. Нецветовая сущность топонимических компонентов ак, кара, сары. Всесоюзная конференция по топонимике. 1968, с. 183-189
8. Oxford Advanced Learner's dictionary. London, Oxford University press, 2010, 1796 p.

Rəyçi: dos. A.Məmmədova

Göndərilib: 08.02.2021

Qəbul edilib: 11.02.2021